de Vertrouweling

Sam van Deventer (1888-1972),
het echtpaar Kröller-Müller
en de Tweede Wereldoorlog

de Vertrouweling

Ariëtte Dekker

2024 Prometheus Amsterdam

Deze publicatie is financieel mede mogelijk gemaakt door: Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten, Nederlands Letterenfonds, Kröller-Müller Museum, Jaap Harten Fonds, Gravin van Bylandt Stichting, G. Ph. Verhagen-Stichting, 'Open oproep 75 jaar vrijheid' van Mondriaan Fonds en ministerie van VWS, en Stichting Elise Mathilde Fonds. Het Hendrik Muller Fonds droeg bij aan de druk- en productiekosten van het boek.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2024 Ariëtte Dekker
Redactie Peter Bak
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagbeeld Archief Kröller-Müller Museum, Otterlo
Foto auteur Jeannette Huisman
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5536 0

Voor mijn naasten,
die ik zeer liefheb.

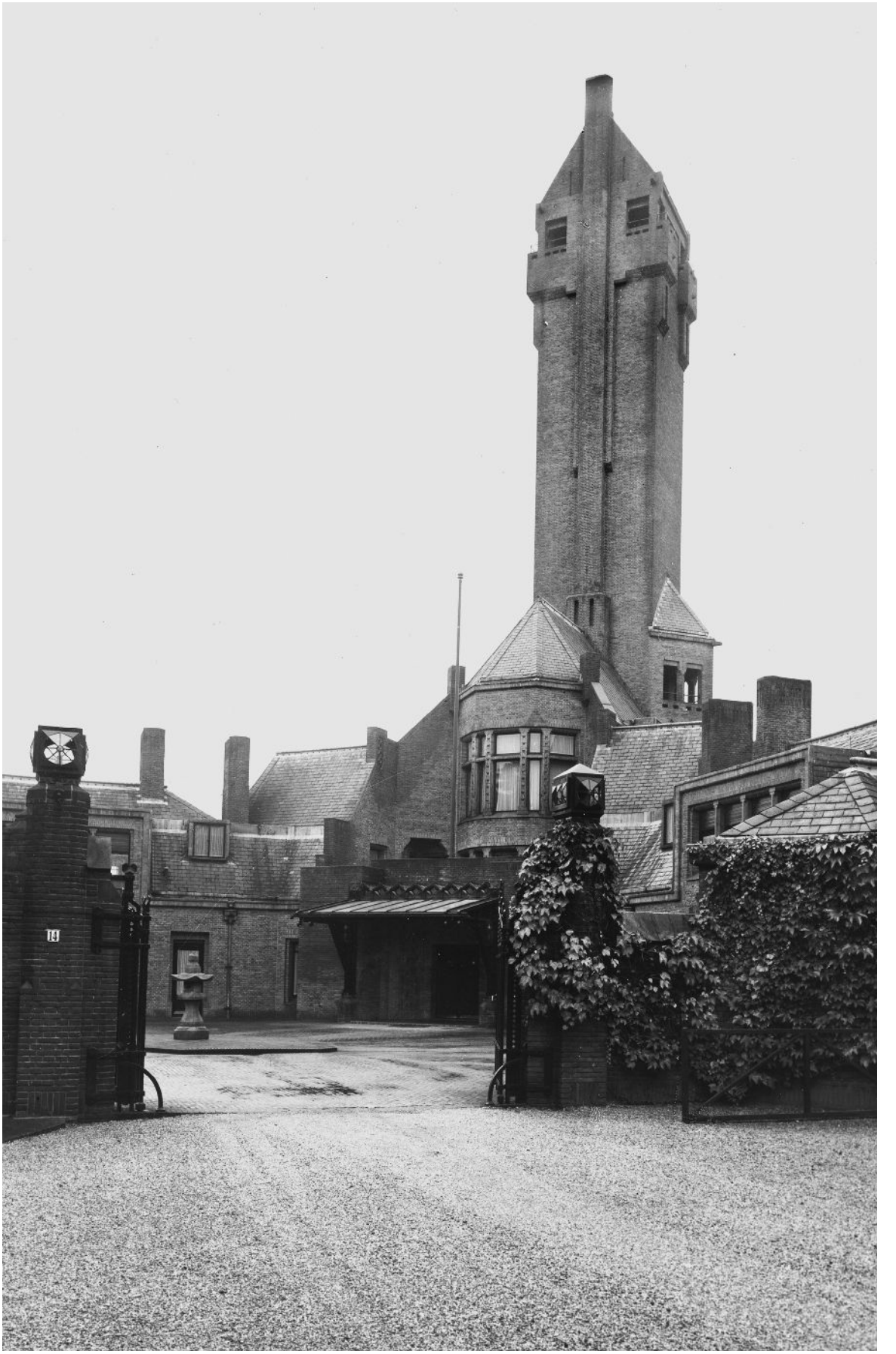
En voor alle archivarissen,
die zelden gezien worden,
maar zo belangrijk zijn voor
het werk van een biograaf.

'Er is nog iemand, die, bijna als ikzelf samengegroeid is met onzer Hoenderlosche plannen. [...] Dat is Sam! [...] Zijn invloeden waren zoo gecompliceerd en toch ook zo als vanzelfsprekend. Ik vond er nog de juiste woorden niet voor.'

Helene Kröller-Müller aan haar jongste zoon Bob, 1921

'Wanneer er ooit sprake geweest is van hoogmoed, dan heeft het leven er wel voor gezorgd dat deze zich niet ontwikkelde.'

Sam van Deventer, 1956

14

Proloog
De kunst van het zwijgen

Op 18 april 1945 werd er aangebeld bij jachthuis Sint Hubertus. Er stonden twee grote kerels voor de deur met geweren over hun schouder en banden om hun bovenarm van de Binnenlandse Strijdkrachten. De dagen ervoor was er in het noordwesten van landgoed De Hoge Veluwe nog zwaar gevochten. Het Rijksmuseum Kröller-Müller, zo'n vier kilometer verderop en al sinds de evacuatie van Arnhem in gebruik als noodziekenhuis, was drie dagen lang de uitvalsbasis van Canadese militairen geweest. Zware tanks reden af en aan. Er had er zelfs een boven op de heuvel gestaan waaronder zich de schuilkelder met de kunstschatten uit het museum bevond. Van de afrastering rondom het landgoed was niet veel meer over. Het meeste wild was ontsnapt, of gedood door terugtrekkende Duitsers die hun laatste schoten op de vluchtende dieren hadden gelost. De slag was met overmacht door de Canadezen gewonnen, maar er waren nog zeker honderd doden te betreuren geweest. De Slag om Otterlo zou de laatste zijn voor de algehele bevrijding van Nederland. De Canadezen waren inmiddels verder getrokken, naar het westen, om ook de rest van het land op de Duitsers te heroveren.[1]

Sam van Deventer herkende een van de mannen voor de deur als een van zijn eigen bosarbeiders. Hij had hem er anderhalf jaar eerder nog voor weten te behoeden dat hij als dwangarbeider naar Duitsland was afgevoerd. Wie er precies op zijn arrestatie had aangedrongen, was niet duidelijk. Het Militair Gezag had het in het bevrijde deel van Nederland voor het zeggen en de overal haastig gevormde ploegen van de Binnenlandse Strijdkrachten voerden de orders uit. Had Anton Kröller nog geleefd, dan was één telefoontje naar de koningin genoeg geweest om de twee belagers tot de orde te roepen. Maar zijn baas was eind 1941 overleden, Helene Kröller-Müller al twee jaar eerder. 'Bent u Van Deventer?' vroeg een van de mannen brutaal. 'Mijnheer Van Deventer,' corrigeerde hij hem nog, maar hij deed geen moeite zich te verzetten en liet zich rustig meevoeren.[2]

Waar hij precies van verdacht werd wist Sam van Deventer evenmin. Het kon van alles zijn, want er was op het landgoed vreselijk veel gebeurd tijdens de bezetting. Er waren door de Duitsers drie kostbare schilderijen wegge-

◂ Jachthuis Sint Hubertus op De Hoge Veluwe

voerd uit de museumcollectie. Bij Deelen, in het zuidoostelijke deel van het landgoed, was een groot militair vliegveld aangelegd. Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart was meermaals op het landgoed te gast geweest, evenals andere hooggeplaatste Duitsers. De Wehrmacht had er gejaagd, en Anton Mussert had in 1944 zijn oog op Sint Hubertus laten vallen, als 'uitwijkpost' voor de NSB.

Sam van Deventer was zelf bereid geweest verregaande concessies te doen aan de bezetter om dit laatste te voorkomen, maar ook om het zelfbestuur van landgoed en kunstcollectie te behouden. Met hulp van de Duitsers had hij zich tot directeur van het Kröller-Müller Museum laten benoemen. Hij had daarnaast, om het museum uit te breiden, clandestien bouwmaterialen naar het landgoed laten brengen. Hij had toegestaan dat in de schuilkelder van het museum geroofde kunstwerken werden opgeslagen en hij had actief met de Duitsers in kunst gehandeld. De twee gewapende mannen zeiden verder niets en namen hem mee.

De 57-jarige Sam van Deventer werd voorlopig opgesloten in Kamp Ede, een van de vele inderhaast aanlegde gevangenenkampen voor vermeende collaborateurs. Zijn verhoorders bleken vooral geïnteresseerd in zijn ideologische sympathieën voor het naziregime. Harde feiten vonden ze voorlopig van minder belang. Hun opdracht was 'foute' Nederlanders op te sporen en vast te zetten. Koningin Wilhelmina had immers al in 1941 gesproken over 'verraders waarvoor in bevrijd Nederland geen plaats zal zijn'. Politiek delinquenten, zoals ze nu genoemd werden, moesten berecht worden. Op Van Deventers eigen kunstcollectie en op zijn waardevolle bibliotheek was meteen beslag gelegd, want 'landverraders' dienden wel hun eigen detentie te bekostigen.[3]

Sam van Deventer besloot tijdens de verhoren niet te liegen. In alle openheid vertelde hij over zijn jarenlange verbondenheid met kunstverzamelaarster Helene Kröller-Müller en haar echtgenoot, zakenman Anton Kröller. 'Ik heb zeer innig samengeleefd met het echtpaar,' vertelde hij. 'Zij was een Duitse van origine en heeft haar oorspronkelijke nationaliteit nooit verloren. Door haar heb ik liefde voor haar vaderland gekregen. Die gevoelens hebben niets te maken met regeringen of systemen.' Hij ontkende niet dat hij en Helene in de zomer van 1939, een klein halfjaar voor haar dood, een bezoek hadden gebracht aan de 'Tag der deutschen Kunst' in München. Daar hadden ze, samen met andere genodigden, Adolf Hitler de hand mogen schudden. Maar hij zei er direct achteraan diep teleurgesteld te zijn geweest 'over de kunstprestaties van het zogenaamde Dritte Reich'. Hij gaf wel toe in die tijd 'zekere verwachtingen' te hebben gehad van het nationaalsocialisme, maar hij zei ook dat 'het bonzengedoe en het weinig beschaafde en onevenwichtige' hem al snel op andere gedachten hadden gebracht.

De jodenvervolging noemde hij 'beestachtig'. Hij had de inlijving van Nederland bij Duitsland nooit toegejuicht en veroordeelde de terreur die de Sicherheitsdienst had uitgeoefend. Men moest het goed begrijpen: 'Juist door mijne gevoelens ten opzichte van het Duitse volk, de Duitse kunst en het Duitse landschap, ging ik gebukt onder al die wandaden.'

Sam van Deventer draaide er niet omheen toen zijn verhoorders vroegen naar zijn aanwezigheid, in 1943, bij de begrafenis van Fritz Schmidt, de man die binnen de bezettingsregering verantwoordelijk was voor de culturele 'Anschluss' van Nederland. Van Deventer had Schmidt goed gekend en was op diens aandringen president-commissaris geworden van uitgeverij Oceanus, die politiek correcte en Duitsgezinde literatuur uitgaf. Maar ook daar had hij een goede reden voor gehad, vond hij. Hij had er Schmidts protectie van het park en het museum mee verkregen. Hij corrigeerde zijn ondervragers wel. Hij was niet met het vliegtuig naar Schmidts begrafenis gereisd maar met de speciaal ingezette trein, die de Nederlandse rouwstoet van Apeldoorn naar Münster had gebracht.

Van Deventer kon zich niet meer precies herinneren of hij bij bezoeken van hooggeplaatste Duitsers de Hitlergroet had gebracht. Dat meenden mensen uit zijn omgeving te hebben gezien – ook dat hij op Hitler het glas zou hebben geheven. Maar hij kon het zich wel voorstellen. Hij zag het als een vorm van beleefdheid die men in acht nam bij ieder buitenlands bezoek. Er was slechts één kwestie waarover hij zijn ondervragers uitdrukkelijk tegensprak. Zij hielden hem voor dat hij lid van de NSDAP zou zijn geweest. Hij vond het een onnozele vraag, want buitenlanders konden helemaal geen lid van Hitlers partij worden. Het was duidelijk dat de heren weinig kennis van zaken hadden. Hij hoorde de beschuldiging hoofdschuddend aan en haalde zijn schouders op.

Sam van Deventer probeerde tijdens de verhoren de regie strak in handen te houden. 'Hoe zie ik mijn geval?' doceerde hij. De rechercheurs van de Politieke Opsporingsdienst noteerden dat zijn vriendschappelijke omgang met de bezetter slechts gezien moest worden in het licht van de bescherming van het culturele erfgoed van het echtpaar Kröller-Müller. Hij sprak plechtig: 'Ik beken dat het steeds mijn streven is geweest te trachten de steun en bescherming van deze heren voor park, huis en museum te krijgen, om te vermijden dat een of ander door Duitse civiele of militaire autoriteiten werd gevorderd. Het is mij dan ook gelukt dat gemeenschapsbezit van het Nederlandse volk gedurende de oorlog hiervan te vrijwaren.'[4]

Niet liegen betekende niet dat Sam van Deventer zijn verhoorders wijzer maakte dan nodig was. Hij had ruim dertig jaar het echtpaar Kröller terzijde gestaan en had uitstekend leren zwijgen. Hij was in 1908, als negen-

tienjarige, bij de familie in dienst getreden en had zich ontpopt tot geestelijke steun en toeverlaat van de twintig jaar oudere Helene, die hem de ogen opende voor beeldende kunst en Duitse literatuur. Hij had tijdens zijn veelvuldige buitenlandse verblijf voor familiebedrijf Wm H. Müller & Co duizenden brieven met haar gewisseld en haar terzijde gestaan bij de vele bouwactiviteiten die ze had ondernomen. Voor Anton Kröller, de grote baas van het concern, had hij de halve wereld bereisd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hem – bijna letterlijk – geen zee te hoog geweest. Hij had daarna, begin jaren twintig, meegeprofiteerd van de grote rijkdom: niets leek te gek.

Er was een begin gemaakt met een gigantisch museum op de Veluwe, naar ontwerp van de gevierde Belgische architect Henry van de Velde, maar dat kon niet voltooid worden. Toen het familiebedrijf niet lang daarna in financiële problemen kwam, en Helene geestelijk instortte, was Sam van Deventer niet meer van de zijde van het echtpaar geweken. Hij hielp in 1928 de kunstcollectie veiligstellen voor revancherende beleggers; hij organiseerde de tournees door Europa en Amerika van schilderijen van Vincent van Gogh. Gedrieën wisten ze in 1935 landgoed De Hoge Veluwe voor de veilinghamer te behoeden. Uiteindelijk was in 1938 het Rijksmuseum Kröller-Müller geopend: een 'overgangsmuseum', want het idee was toen nog altijd dat goede tijden zouden herleven. Aan de zijde van het echtpaar Kröller was zwijgen een van Sams belangrijkste eigenschappen geweest: richting boze beleggers en bankiers van Müller & Co die zich bekocht voelden, of naar muitende werknemers die verhaal kwamen halen wegens hun ontslag. Ook tegenover de vier kinderen van het echtpaar, wier plaats hij in toenemende mate was gaan innemen, werd bij voorkeur gezwegen.

Zwijgen deed Sam van Deventer ook toen hij in 1956 een biografie van het echtpaar publiceerde. In zijn bezit waren op dat moment nog altijd de duizenden brieven die Helene en hij sinds zijn entree bij de familie hadden gewisseld. Zijn vroegere patrones was voor hem een heilige geworden. In een metalen kist bewaarde hij haar geschriften, eerst op de zolder van zijn huis, later in een kluis bij de bank. Sam van Deventer bezat daarmee het monopolie op de waarheid. In zijn boek *Kröller-Müller. De geschiedenis van een cultureel levenswerk* creëerde hij zijn eigen hagiografische voorstelling van de werkelijkheid. Anton en Helene Kröller-Müller werden door hem afgeschilderd als weldoeners die van meet af aan een roeping hadden gehad om hun kunstcollectie en landgoed na te laten aan de gemeenschap. Pijnlijke kwesties, zoals de teloorgang van het familiebedrijf, waarbij hij zo nauw betrokken was geweest, liet hij onbesproken. De miljoenenverliezen die beleggers in het concern te verteren kregen en de toe-eigening van hun gelden voor privédoeleinden: het bleef allemaal buiten beschouwing. Van Deventer concentreerde zich liever op de culturele verdiensten van het

echtpaar. De gecompliceerde relatie met de kinderen veegde hij met één pennenstreek onder het tapijt: 'Over de familieverhoudingen heb ik gemeend te moeten zwijgen.'[5]

Sam van Deventer werd zo de postume spindoctor van het echtpaar Kröller-Müller. Zijn boek bepaalde vijftig jaar lang het officiële beeld. Ondertussen draaide de geruchtenmachine op volle toeren. Voormalig huispersoneel deed een enkele keer zijn mond open. De rentmeester van het landgoed schreef zijn memoires. De vele nakomelingen van de dochter van het echtpaar lieten niet na te herhalen wat voor een ongezonde relatie had bestaan tussen hun (over)grootmoeder Helene Kröller-Müller en huisvriend Sam van Deventer. Voor hen bestond er geen twijfel over de vraag of er sprake was geweest van een seksuele relatie.

Vlak voor zijn dood in 1972 voltooide de 83-jarige Sam van Deventer een dun cahier, getiteld 'De Taak', waarin hij trachtte in het reine te komen met zijn oorlogsverleden. Opnieuw wist hij de waarheid kundig naar zijn hand te zetten. Het was Arthur Seyss-Inquart geweest die plompverloren drie kostbare Duitse renaissanceschilderijen uit het museum was komen opeisen. Zelf was hij door een gewapende Wehrmacht-officier gedwongen om landgoed Deelen af te staan voor de aanleg van een militair vliegveld. Van Deventers missie slaagde wonderwel. Toen in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw de eerste studies over roofkunst verschenen, viel zijn verhaal in goede aarde. Niemand merkte schijnbaar op dat het Kröller-Müller Museum het enige niet-joodse museum in Nederland was waaruit tijdens de oorlog kunst was geroofd. Evenmin kwam de vraag op hoe de Duitsers in 1940 op het merkwaardige idee waren gekomen om op glooiend terrein een groot vliegveld aan te leggen.

Pas in 2006, na het overlijden van Van Deventers zoon Rudi, werd de kist met brieven en documenten overgedragen aan het Kröller-Müller Museum. Er werd opdracht gegeven voor wetenschappelijke biografieën van Helene Kröller-Müller en van Anton Kröller. Hieruit kwamen twee onverzettelijke karakters naar voren die ieder hun eigen doelen in het leven hadden nagestreefd. Helene was een uiterst gedreven perfectionist die zich, na een levensbedreigende operatie en de breuk met haar dochter, vast had voorgenomen een modernekunstcollectie aan te leggen. Deze was bestemd voor 'de gemeenschap' en zou ondergebracht worden in een museum dat een kunstwerk op zich diende te zijn. Anton was een gewiekste internationale handelaar in cruciale grondstoffen als ijzererts en graan. Hij werd in toenemende mate door macht en eerzucht gedreven en speelde een piramidespel met geld van beleggers. Kröller was ook de man die de grootste bankencrisis van Nederland op zijn geweten had.

De grote vraag bleef echter: wie was Sam van Deventer nu precies en wat was zíjn rol binnen het getroebleerde gezin Kröller en het familiebedrijf? Was hij inderdaad het koekoeksjong dat bewust de kinderen van het echtpaar een voor een uit het nest stootte om zelf een voorname rol in Müller & Co op te eisen? Of waren het vooral Anton en Helene geweest die hem deze rol toebedeelden? En wat dreef Sam van Deventer ertoe om zich al op jonge leeftijd zo onvoorwaardelijk aan dit echtpaar te binden? Had hij zelf geen behoefte aan een privéleven? Wat voor relatie had hij nu precies met Helene en wat vond haar man daar eigenlijk van? Waarom lag hij bij hen op het landgoed begraven en geen van de kinderen? En uiteraard: wat was nu precies zijn rol tijdens de Tweede Wereldoorlog?

Bij opening van 'de kist' bleken Sam van Deventers eigen brieven aan Helene Kröller-Müller te zijn verdwenen. Dat was een grote tegenvaller. Maar gelukkig schreef hij, tijdens het werken aan zijn biografie van het echtpaar en aan zijn oorlogsverslag, ook vele herinneringen op die de uiteindelijke versie van zijn boeken niet haalden. Daaruit werd duidelijk dat het huwelijk van het echtpaar en de ideeën over het cultuurgoed minder harmonieus waren dan hij de lezers van zijn boek wilde doen geloven. Ook de archieven van de langdurige vervolging die Sam van Deventer na zijn arrestatie in 1945 te wachten stond, bleven bewaard. Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat na de oorlog zo snel mogelijk van tijdelijk museumdirecteur Van Deventer af wilde, legde dikke dossiers over hem aan. Hetzelfde gold voor de felle politieke strijd om de heerschappij over het landgoed die na de oorlog losbrak. Zoals in vrijwel ieder biografisch onderzoek was er een pareltje: een boekje met brieven dat Sam van Deventer in 1943 stuurde aan zijn Duitse vriendin. Hierin zette hij zijn visie uiteen op het leven, de liefde, en op het erfgoed van het echtpaar Kröller. Het bleek een van de weinige persoonlijke documenten die bewaard zijn gebleven.

Uiteindelijk waren vrienden van Rudi van Deventer zo verstandig om na diens overlijden, in 2005, de vele paperassen van hem en zijn ouders niet weg te gooien maar over te dragen aan het Kröller-Müller Museum. Hieronder bevond zich ook een vroege briefwisseling van Sam met zijn ouders. Stukje bij beetje konden zo Van Deventers leven, zijn kunstcollectie en zijn drijfveren alsnog gereconstrueerd worden. Duidelijk werd daarmee ook hoe hoog de prijs was, die hij betaalde voor een leven met het echtpaar Kröller, met wie hij samen in 1928 Helenes droom hielp formuleren: 'het scheppen en in standhouden van een monument, hetwelk een beeld geeft van de geestesrichting van de huidigen tijd, zulks tot nut en genot van de gemeenschap'.[6]